



**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ**  
**İLÂHİYAT FAKÜLTESİ**  
**DERGİSİ**

**Hakemli Dergi**

**Review of the Faculty of Divinity**

**Atatürk University**

**Yıl: 2003**

**Sayı: 19**

**Atatürk Üniversitesi**

**İlahiyat Fakültesi - 25240/ERZURUM**

**Tel: 0442.2360951**

**Fax: 0442.2360953**

**e-mail: erilfak@atauni.edu.tr**

# HAT SANATINDA HAREKE VE NOKTALAMANIN TARİHİ SEYRİ

(Kur'ân-ı Kerîm'in Harekelenmesi ve Noktalanması)

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YILMAZ\*

## ÖZET

*İslâm yazı sanatı tarihinin seyrine baktığımızda Müslümanların, ilk önce Kur'ân-ı Kerîm'i yazma ihtiyacını duyduklarını müşahede ediyoruz. Böylece, İslâm Tarihinde kitap hâline getirilen ilk metin Kur'ân-ı Kerîm olmuştur. Hz. Peygamber zamanında çeşitli malzemeler üzerine, siyah mürekkeple yazılmış olan Mushaf'a; nokta, hareke ve tezyinî hiçbir şey konulmamıştır. Daha sonra kullanılmaya başlanan bu ve benzeri işaretler, yüzyıllar içerisinde iptidâî bir durumdan mükemmel bir hâle getirilerek en güzel şekillerini almıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Kur'ân-ı Kerîm, Harekeleme, Noktalama, Harf.

## ABSTRACT

***The Historical Progress of Insertion of Vowel-Points and Punctuating in the Art of Calligraphy***

***(Insertion of Vowel-Points and Punctuating the Koran)***

*When we look at the progress of history of Islamic calligraphy, at first, we see that the Muslims felt the necessity to write down the Koran in text. Therefore, the first text composed as a book is the Holy*

---

\* Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Türk-İslâm Sanatları Tarihi Anabilim Dalı.

*Koran. In the time of the Prophet, there was no punctuation marks such as dots or any marks of ornamentation etc. on the Mushaf written in black ink on several materials. Such marks which began to be used later on made great progress and from a primary form developed into a perfect punctuation system.*

**Key Word:** *The Holy Koran, to Insert the Vowel-Point, to Punctuate, Letter.*

Bu çalışmamızda, Arap alfabesinde kısa seslilerin karşılığı olarak kullanılan *hareke* ile, benzer harfleri birbirinden ayırmak için kullanılan *nokta*'yı ele aldık. Hat sanatında ilk defa kullanılmaya başlanan bu işaretlerin nerelerde ve ne şekilde kullanıldığını göstermek için, İslâm Tarihinde ilk kitap hâline getirilen Mushaf'ı örnek alacağız. Böylece, hareke ve noktalamanın yüzyıllar içinde ilk hâlimden günümüze kadar geçirdiği merhaleleri numûneleri ile kısaca göstermeğe çalışacağız. Metindeki misallerde renkli olması gereken noktaları, dergi siyah-beyaz basıldığı için, siyah olarak göstereceyiz.

### **İ'RÂB' (HAREKE)**

Önceleri "Müsned" denilen Güney Arabistan yazısını kullanan Araplar, III. yy. sonlarında veya IV. yy. başlarından itibaren Ârâmî yazısından geliştirilmiş olan Nabatî Alfabeti'nden faydalanarak düzenlenen 22 harfli alfabeyle kullanmaya başlamışlardır. Bu alfabe, Arap diline has olan bazı sesleri karşılamak için önceleri noktasız olan ( **ثخذ ضظغ** ) harfleri de ilâve edilerek, 28 harfe çıkarılmıştır. Böylece

<sup>1</sup> Arapça'da kelimelerin sonlarında değişen hareke veya harftir. Bkz. Mehmed Zihnî, *el-Muktedab fi Kavâ'idi'n-Nahv*, İstanbul, ts., s. 31.

diğer Sâmî alfabelerinde ortak olan orijinal sıra ( اِبْجَدْ هَوَزْ حُطِّي )  
 ( كَلَمَنْ سَعْفَصْ قَرَشَتْ تَخَذْ ضَطْنَعْ ) aynen korunmuştur.  
 Bazı dilcilerin 29. harf olarak kabul ettikleri *lâm-elif*'in ( لا ) ise, VI.  
 yy.da Tamaralılar'dan alındığı sanılmaktadır<sup>2</sup>.

Ârâmî ve Nabat yazılarında *i'râb/hareke* yoktu. Süryanî ve  
 İbranîlerde *i'râb* yerine işaretler kullanılmıştır. Süryanîler,  
 Hıristiyanlığı kabul edip mukaddes kitaplarını dillerine nakledince  
 lahinden korumak için harflere *i'râb alâmeti/hareke* koymuşlardır<sup>3</sup>.

Arap yazısından önce *fethanın* şekli *elif* ( ا ) harfi <sup>4</sup> لاَ اَوْضَعُوا ,  
*kesrenin* şekli *yâ* ( ي ) harfi <sup>5</sup> اِيْتَانِي ذِي الْقُرْبَى , *zammenin* şekli  
*vâv* ( و ) harfi <sup>6</sup> اَوْلِيَاكَ idi<sup>7</sup>. *İbrânîce*'de de ilk zamanlarda *elif* ( ا ) ,  
*hâ* ( هـ ), *vâv* ( و ) ve *yâ* ( ي ) harfleri *hareke* yerinde kullanılmıştı.  
 Daha sonra İbranîler nokta şeklindeki *harekeyi* icat ettiler. Bu da V.  
 ve VI. asırlardı. *Hareke* bir veya birkaç noktadan ibaretti. *Fetha/üstün*,  
*kesre/esre*, *zamme/ötre*, *şedde*, *med* (uzatma) ve *vasl* (bitiştirme)  
 alâmeti olarak harfin üstüne veya altına konulurdu<sup>8</sup>.

Arapça'da da *i'râbın/harekenin* nereden alındığı ve ne zaman

<sup>2</sup> Geniş bilgi için bkz. Rekin Ertem, "Elifbâ", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 40-41.

<sup>3</sup> ed-Dâni, Ebû Amr Osman b. Sa'îd, *el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhiş*, nşr. İzzet Hasan, Dimaşk  
 1379/1960, s. 29; el-Kürdî, Muhammed Tâhir b. Abdulkâdir el-Mekkî el-Hattât, *Târihu'l-  
 Hatti'l-'Arabî ve Âdâbih*, 1358/1939, s. 73; Süheyle Yâsîn el-Cubûrî, *Aslu'l-Hatti'l-'Arabî  
 ve Tatavvuruhu hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Emevî*, Bağdat 1977, s. 148.

<sup>4</sup> Tevbe, 47.

<sup>5</sup> Nahl, 90.

<sup>6</sup> Bakara, 5.

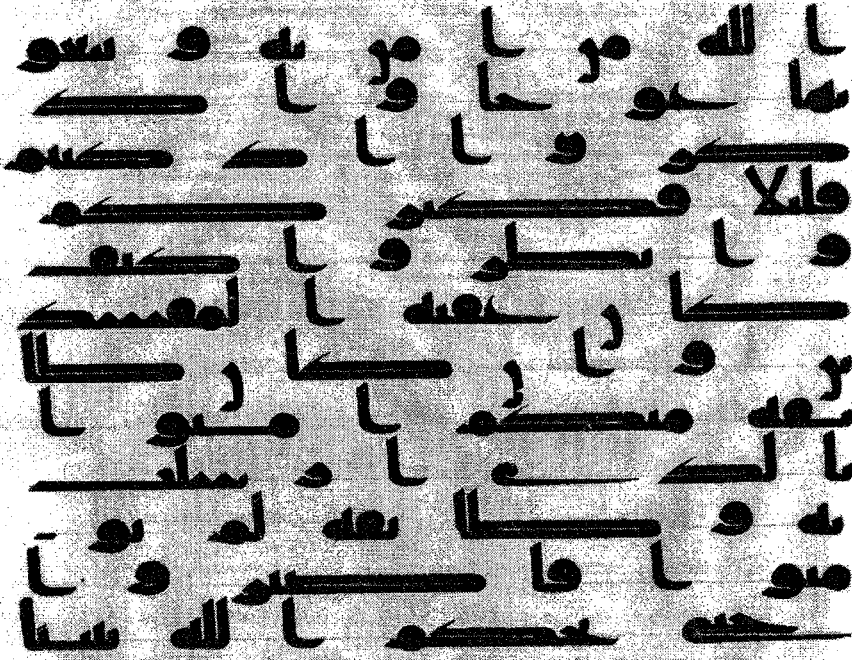
<sup>7</sup> es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Mustafa Dîb el-  
 Buğâ, Beyrut 1407/1987, II, 1171.

<sup>8</sup> Muhammed Bedr, *el-Kenz fi Kavâ'idî Lugati'l-'İberiyye*, Mısır 1926, s. 54-62.

<sup>11</sup> Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi (Yâkût devrinin sonuna  
 kadar)", *İslâm Kültür Mirâsında Hat Sanatı*, İstanbul 1992, s. 20.

kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. *Süryânîce* veya *İbrânîce*'den alınmış olabilir. Câhiliye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında biliniyor; fakat kullanılması pek hoş karşılanmıyordu; hatta fazlaca kullanılması muhatabı küçümseme<sup>11</sup> kabul ediliyordu.

*Kur'ân-ı Kerîm*'in ilk nüshaları parşömen<sup>12</sup> üzerine ve siyah mürekkeple yazılmıştı. Âyetleri, sûreleri ve cüzleri birbirinden ayıran alâmetler ile sûre başlıkları da yoktu. Hatta *i'râb* alâmeti/*hareke* ve harflerin noktaları da yoktu.



(IV. Halîfe Hz. Osman tarafından deri üzerine kûfî hatla yazılmış el-A'râf, 7/86-87)

<sup>12</sup> Üzerine yazı yazmak, resim, harita yapmak ve buna benzer işlerde kullanmak üzere özel hazırlanmış deri. Bkz. Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara 1988, s. 200.

âyetleri. Bkz. Yazır, Mahmud Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, nşr. Uğur Derman, Ankara 1972, I, 81.)

İlk zamanlar, bazı sahâbeler *Mushaf*'ın *hareke* ve noktalanmasına karşı çıkarken bazıları yapılabilir<sup>13</sup> diyorlardı. Bu sebeple sahâbe döneminde bu hususta ciddi bir çalışma olmadı; kaideve usulleri konulmadı. Bu durum 40 küsûr sene devam etti. Ancak İslâm'ın yayılıp da *Kur'ân-ı Kerim*'in okunmasında çeşitli lahinler (okuma hataları) ortaya çıkınca *harekeleme* işi başlatıldı<sup>14</sup>.

*Mushaf*ların *harekelenmesi*, Irak valisi *Ziyâd b. Ebîh* (ö. 53/673)'in isteğiyle *Ebü'l-Esved ed-Düelî*<sup>15</sup> (ö. 69/688) tarafından yapılmış<sup>16</sup>; *ed-Düelî*'nin öğrencileri olan *Nasr b. Âsım el-Leysî* (ö. 79/707) ve *Yahyâ b. Ya'mer* (ö. 129/746) de bu işi *Basra*'da başlatarak devam ettirmişlerdir<sup>17</sup>. Bu hususta ilk telkinlerin *Hız. Ali* (ö. 40/661) tarafından yapıldığı da nakledilmektedir<sup>18</sup>. Böylece *Kur'ân*'ın *harekelenmesine* başlanılmış ve ilk defa *i'râb* alâmeti (*hareke*) olarak "nokta"<sup>19</sup> kullanılmıştır. Ancak bu *harekeler*, kelimedede her harfe konulmamış; kelime içinde karışıklığa sebep olabilecek harflerde kullanılmıştır<sup>20</sup>.

<sup>13</sup> es-Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery, Mısır 1355/1936, s. 141-143.

<sup>14</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 18-19; el-Cubûrî, *a.g.e.*, s. 154.

<sup>15</sup> Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî. *Kur'ân-ı Kerim*'e hareke sistemini getiren ve Arap nahvinin ilk esaslarını tesbit eden âlim, şâir. Tâbiîndendir. Koyu bir Ali taraftarıdır ve nahiv ilmini ondan almıştır. *Basra*'da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 311-313.

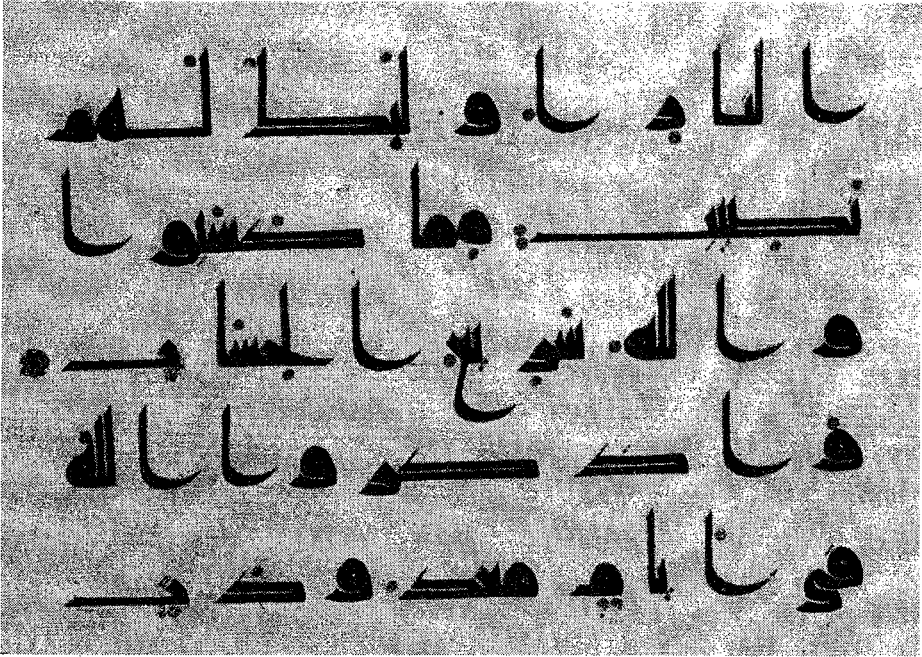
<sup>16</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 3-4.

<sup>17</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 6; el-Cubûrî, *a.g.e.*, s. 152.

<sup>18</sup> el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l- A'sâ fi Sinâ' atî'l-İnşâ'*, nşr. M. Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1987, III, 149.

<sup>19</sup> ed-Dânî, *el-Mukni' fi Resmî Mesâhifi'l-Emsâr*, nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Kahire, ts., s. 129.

<sup>20</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 23.



(IX-X. Asırda Ebü'l-Esved ed-Düeli hareke sistemine göre kûfi hatla yazılmış el-Bakara 2/202-203 âyetleri. Bkz. Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 78.)

Başlangıçta, *Medineliler*, hareke için kırmızı ve sarı yuvarlak noktalar kullanılmışlardır. Çünkü; *Mushaf* metni siyah mürekkeple yazıldığından siyah renkle nokta vurmak hoş karşılanmamış; harekeler için değişik renkler kullanılmıştır. Kırmızı noktalar; hareke, *tenvîn*, *şedde*, *tahfif*, *sükûn*, *vasl* (bitiştirme) ve *med* (uzatma) için, sarı noktalar ise, özellikle *hemzeler* için kullanılmıştır. İlk zamanlar, sadece *vasil hemzeleri*<sup>21</sup> için yeşil noktalar da kullanılmıştır.

*Iraklılar* ise, bütün işaretler için sadece kırmızı noktalar kullanmışlardır. Onların *Mushaf*ları böyle tanınıyor ve diğerlerinden

<sup>21</sup> Başta olunca okunan bittiği zaman okunmayan hemze.

ayırt ediliyordu<sup>22</sup>. *Endülüslüler* ve diğerleri de *Medinelilerin* yolunu takip etmiştir.

İlk zamanlar Arap gramercileri *hareke*, *tenvîn*, *şedde* ve *hemze* için yuvarlak *kırmızı* noktalar kullanmışlar ve özellikle *i'râb/hareke* noktasını, kelimenin son harfine koymuşlardır.

*İbn Mücâhid*<sup>23</sup> (ö. 324/936)'den gelen habere göre ilk zamanlar *Mushaf* ta her harfe nokta konulmadığı gibi *sâkin* olan harflere de işâret konulmamıştır. *İbnü'l-Münâdi*<sup>24</sup> (ö. 336/947s); "*hareke ve noktaların zaruretten zorluğu gidermek için konuldu*" demektedir. *İbn Eşte*<sup>25</sup>(ö. 360/971) ise; *sâkin hemze* üzerine *hareke* konulup diğer *sâkinlere* konulmadığını; *mazmûm* olan *mîm*, *yâ*, *tâ* ve *nûn* harflerinde *harekenin* kullanıldığını; bu harflerin *harekesi meftûh* olduğu zaman ise, *harekenin* terk edildiğini söylemektedir. *يُؤْمِنُونَ* ، *مُؤْمِنُونَ* gibi<sup>26</sup>.

*Sâkin hemze*, *elif* harfi ile olursa bu *siyah elif*'in üzerine *hemze* yerine bir nokta; *yâ* harfi ile olursa yanın altına bir nokta; *vâv* harfi ile olursa *vâv*'ın göğsüne bir nokta olarak konulur.

<sup>22</sup> ed-Dânî, *el-Mukni*, s. 130; *el-Muhkem*, s. 19-20.

<sup>23</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. Büyük kırâat âlimlerinden olup dindarlığı ve güzel ahlâkıyla tanınırdı. Bağdat'ta doğmuş ve yine orada vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 214-215.

<sup>24</sup> Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Münâdî el-Bağdâdî. Kırâat ve hadis âlimidir. İyi bir kurrâ olup sika, emîn ve sadûk bir hadisçi idi. Bağdat'ta doğmuş ve yine orada vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l Münâdî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 152-153.

<sup>25</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Eşte el-İsfahânî. Arap dilcisi ve kırâat âlimi. Aslen İsfahânlıdır. Sağlam, güvenilir, Arapça'ya vâkıf bir âlim olduğu rivâyet edilir. Mısır'da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbn Eşte", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 477.

<sup>26</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 210-211.



(يَا كَلُونُ , جِئْتُ , يُؤْفَكُونَ ) يَا كَلُونُ , جِئْتُ , يُوْفَكُونَ  
gibi<sup>27</sup>.

Bu durum *Halîl b. Ahmed*<sup>28</sup>(ö.175/791)'e kadar devam etmiştir. *Halîl b. Ahmed* büyük bir filolog olup *harekeye* yeni bir çehre kazandırmıştır. Şöyle ki, *fetha* yerine yatık bir *elif*, *kesre* yerine çekilmiş bir *yâ*, *zamme* yerine de bir *vâv* kullanmıştır. Ayrıca *hemze*, *şedde*, *revm* ve *işmâm* alâmetleri koymuştur. *Şedde* için “şedîd” (شَدِيدٌ) kelimesinin evvelindeki üç dişi ( ِ ); *cezm* için da “haffîf” (خَفِيفٌ) kelimesinin başındaki *hâ* ( َ )'yı alâmet olarak kullanmıştır<sup>29</sup>.

### Harekelerin Yeri

*ed-Düeli'* nin üslûbuna göre, *fethanın/üstünün* yeri harfin üzeri, *kesrenin/esrenin* yeri harfin altı, *zammenin/ötrenin* yeri ise, harfin önü veya ortasıdır. Kelime *tenvînlî* (iki *üstün*, iki *esre*, iki *ötre*) olursa iki nokta konulurdu; birincisi *hareke* ikincisi *tenvîndir*<sup>30</sup>. *Fetha* yüksek tonlu bir ses olduğu için harfin üstüne; *kesre* aşağı tonlu bir ses olduğu için harfin altına; harfin altı ve üstü dolunca *zamme* orta kısmına veya ön kısmına konulmuştur. Bu *harekelerin i'râb* alâmeti, mebnîlik alâmeti (değişmeyen) veya arızı (geçici) *hareke* gibi farklılıklarına

<sup>27</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 225-226.

<sup>28</sup> Hayatı için bkz. T. Rüştü Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 309-312.

<sup>29</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 7; Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz v. dğr., “Kitâbü'l-Mushaf”, *Mecelletü'l-Bühûsi'l-İslâmiyye*, sy. 6, Riyad 1402, s. 21.

<sup>30</sup> es-Sicistânî, *a.g.e.*, s. 144; ed-Dânî, *el-Mukni'*, s. 131 ve *el-Muhkem*, s. 3-4; İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut, ts., s. 60; el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 155; el-Cubûrî, *a.g.e.*, s. 151-152; Muhammed Hamidullah, “Allah'ın Elçisi (s.a.v.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, *İslâmî Araştırmalar*, II/7, (Mayıs-1988), s. 101; Abdussabûr Şâhin, “Hz. Muhammed Devrinde Arap Yazısında Hareke ve Nokta” çev. Tayyar Altıkulaç, *Diyanet Dergisi*, c. 9, sy. 102-103 (Kasım-Aralık 1970), s. 402-406.

bakılmamış, hepsinin *i'râb* alâmetleri yuvarlak noktalar hâlinde vurulmuştur<sup>31</sup>.

### **İşbâ', İhtilâs, İhfâ ve İshmâmlı Yerlerin Noktalanma Şekli**

*İşbâ'*da<sup>32</sup> *fetha* yerine yatık *elif*, *kesre* yerine küçük *yâ-yi* *merdûde*, *zamme* yerine küçük *vâv*; *ihtilâs'ta*<sup>33</sup> ise, *fetha* için üste, *esre* için alta, *zamme* için de harfin içine veya önüne nokta konulmuştur. *İhfâ'*<sup>34</sup> ve *ışmâm*<sup>35</sup> da *ihtilâs* gibidir<sup>36</sup>.

*İmam Sîbeveyh*<sup>37</sup> (ö.176/792) ise: "*İşbâ'* ve *temtît* (uzatma) yapanların alâmeti *vâv* ve *yâ*<sup>38</sup> harfleridir" demiştir.

*Ebû Amr* (ö.444/1052) diyor ki : " *قِيلَ ، غَيْضَ ، جَاءَ* gibi *ışmâm* olacak yerlerde kelimenin aslını göstermesi bakımından *kesreler* biraz *vâv* gibi meyilli yapılırlar ve bu kelimelerin ilk harfleri *ışmâm* kıraatine göre kırmızı mürekkeple noktalanırdı"<sup>39</sup>.

### **Şedde ve Sükûn Alâmeti**

*Şedde*; Arapça'da, bir ünsüzün iki kez okunması gerektiğini

<sup>31</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 42.

<sup>32</sup> Lügat manası "doymak" olan kelimenin ıstılah manası : "Teshîli câiz olan bazı harflerin mahrecinden çıkarılmasıdır". Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstılahları*, İstanbul 1977, s. 79.

<sup>33</sup> Lügat manası; "Bir şeyi elden kapmak, beyaz ile siyahı karıştırmak" olan kelimenin ıstılah manası : "Harfin harekesini hafif bir sesle okumaktır". Temel, *a.g.e.*, s. 72.

<sup>34</sup> Lügat manası "örtmek ve gizlemek" olan kelimenin ıstılah manası : "İhfa harflerinden önce gelen *tenvîn* veya *sâkin* nûnu, *izhâr* ile *idğâm* arasında, *şeddeden* uzak, *ğunne* ile okumak". Temel, *a.g.e.*, s. 72.

<sup>35</sup> Lügat manası "koklatmak" olan kelimenin ıstılah manası : "harekeyi sessizce işaret etmektir". Temel, *a.g.e.*, s. 79.

<sup>36</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 44- 46.

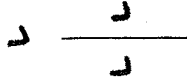
<sup>37</sup> Çetin, "Sîbeveyhi", *İA*, İstanbul 1976, X, 578-585.

<sup>38</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 45.

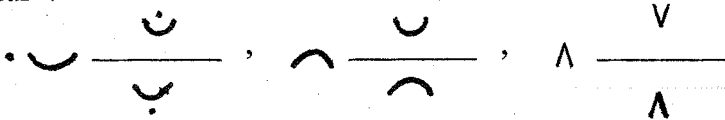
<sup>39</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 47- 48.

gösteren ve harfin üstüne konulan alâmet; *sükûn* ise, harfin üzerine konulan ve *harekesinin* olmadığını gösteren işârettir. *Şedde* alâmeti olarak; *şedîd* ( شَدِيدٌ ) kelimesinin *şîn* harfinin dişleri veya bu kelimenin sonundaki *dâl* harfi kullanılmıştır. *Şîn* harfini kullananlar; harf *meftûh* olduğunda işâreti harfin üstüne ve bunun üzerine bir nokta; *meksûr* olduğunda *şedde* alâmeti harfin üstüne, *kesre* için de harfin altına bir nokta; *mazmûm* olduğunda yine *şedde* işâreti harfin üstüne, *zamme* için de harfin önüne bir nokta koymuşlardır. Bu, *İmam Halîl* , *İmam Sibeveyh* ve *Meşrik ehli*'nin yoludur<sup>40</sup>. Buna göre *şedde* alâmeti şöyledir : ى

*Dâl* harfini kullananlar ise *hareke meftûh* olduğunda üzerine bir *dâl*, *meksûr* olduğunda altına bir *dâl*, *mazmûm* olduğunda önüne bir *dâl* koymuşlardır. Bazıları bu alâmetleri *i'râb* alâmetleri olan noktalarla birlikte de kullanmışlardır. Bu *ehl-i Medîne* noktalayıcılarının yoludur<sup>41</sup>. Buna göre *şedde* şekli şöyledir:



*Dâl*, kavis şeklinde, ilk zamanlar *harekeli* daha sonra *harekesiz* de gösterilmiştir. Sonra bu tarz *Mağrib*'e geçmiş ve bu kavis şekil daha da keskin bir hâl alarak *Mağrib hattı*'nın hususiyetlerinden olmuştur<sup>42</sup>.



*Sükûn* için iki alâmet kullanılmıştır; birincisi, *Endülüs*'te

<sup>40</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 49-50.

<sup>41</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 50.

<sup>42</sup> Çetin, a.g.m., s. 19.

eskiden beri kullanılmakta olan *kırmızı* mürekkeple harfin üzerine bir “*cerre*” (ince bir çizgi) koymak ki, bu harf ister *hemze* olsun ister diğer harflerden birisi... Yani Endülüs kâtipleri *hâ* ( ح ) nın baş kısmını hafzedip “*medde*” sini yayılmış *elif* gibi çizgi hâlinde, *cez*m (*sükûn*) alâmeti olarak kullanmışlardır. İkincisi, *Medineliler*’in kullandığı ve harfin üzerine koyulan küçük bir daire ( o ) ... *İmam Sîbeveyh* ve taraftarları ise, *sükûn* alâmeti olarak “*hafif*” ( خَفِيف ) kelimesinin *hâ* ( ه ) sını; bazı Arap gramerciler de “*kitâbiyeh*” ( كِتَابِيَه ) de olduğu gibi *sükûn* alâmeti olarak “*hâ*” ( ه ) harfini kullanmışlardır<sup>43</sup>.

### Medd (Uzatma) Alâmeti ve Harfteki Yeri

*Endülüs kâtipleri*, *med* ve *lîn* harfleri olan *elif*, *vâv* ve *yâ*’nın üzerine *kırmızı* mürekkeple yukarıdan aşağıya doğru gelen bir çizgiyi (bir çeker), *med/uzatma* işâreti olarak kullanmışlardır. Eğer bu *med*ler, *mahzûf* (atılmış) bir *med*, cemi (çoğul) *mîm*’i veya zamir *hâ*’sı ile bitişik zâid ( fazla ) bir *med* olursa iki şekilde alâmet koyuyorlardı. Birincisi, harfi *kırmızı* mürekkeple yazıp üzerine *med* alâmetini çizgi şeklinde koymak; ikincisi, harfi *kırmızı* mürekkeple yazmayıp o harfin yerine *med* alâmetini çizgi şeklinde koymak. Bu da, harfin hafzedildiğine, fakat lafzen sabit olduğuna delâlet eder<sup>44</sup>.

أُولَئِكَ ، بِهِ إِنْ كُنْتُمْ ، إِنْ تَرَنَ أَنَا ، لَيْسَتْ أَوْ جَوْهَكُمْ ،

فَاوَّالِي الْكَهْفِ gibi.

*Iraklıların* selef (öncekiler) ve halefi (sonrakileri), *Mushaflarda*

<sup>43</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 51-52.

<sup>44</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 54-55.

*sükûn*, *şedde* ve *med* için alâmet koymuyorlar, *sâkin* ile *şeddeli* harfi ayırmak için sadece *şeddeli* harf üzerine bir nokta koyuyorlardı<sup>45</sup>.

### Tenvînin Şekli ve Yeri

*Tenvîn*<sup>46</sup> sadece isimlerin sonlarında olur. Eğer ismin sonu *mecrûr* (*kesre*) olursa harfin altına iki nokta, *merfû* (*ötre*) olursa önüne iki nokta, *mansûb* (*üstün*) olursa üstüne iki nokta konulurdu. Bu noktalardan biri *hareke*, ikincisi ise, *tenvîn* (*sâkin nûn*) alâmetidir. Bunu ilk kullanan kişi *Ebü'l-Esved ed-Düeli'* dir<sup>47</sup>.

*Nasb* (*üstün*) hâlindeki *tenvîn*, nakkâtlar (nokta koyanlar, kâtipler) tarafından farklı yerlerde ve şekillerde kullanılmıştır :

1- Bazıları bu iki noktayı *kırmızı* mürekkeple *elif-i mersûme* (yazılı olan *elif* harfi) üzerine koymuşlar. عَقُورًا gibi.

2- Bir grup da *elif* harfinin üzerini boş bırakıp *harekeli* harfin üzerine iki noktayı koyuyorlardı. عَلِيْنَا gibi.

3- Bazıları bir noktayı *harekeli* harf üzerine *hareke* olarak, bir noktayı da *tenvîn* olarak kelimenin sonunda bulunan *elif* veya *yâ* şeklinde olan harf üzerine koymuşlar. جُزْءًا gibi.

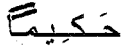
4- Bazı kâtipler de *harekeli* harf üzerine bir nokta; bu harften sonra gelen *elif* veya *yâ* şeklinde yazılan son harf üzerine iki nokta koyuyorlardı<sup>48</sup>. هُدَىٰ , وَعَادًا gibi.

<sup>45</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 56.

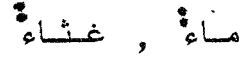
<sup>46</sup> Arapça isimlerin sonunda bir hareke ile bir sâkin nûn ( ن ) şeklinde okunan iki hareke: — , — , — : en, in, ün gibi.

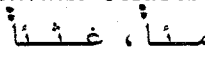
<sup>47</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 57-58.

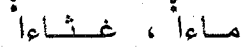
<sup>48</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 60-61.


*Halîl b. Ahmed* iki noktayı biri diğèrinin üzerinde olmak üzere uzunlamasına koymuştur<sup>49</sup>. *el-Yezîdî*, *tenvîn*in, *vakf/durma* halinde *elife* dönüştüğü için noktaları *elif* harfi üzerine koyduğunu söylemektedir<sup>50</sup>.  gibi.

Bunlara benzer kelimeleri bu *harekeleme* dışında, eğer iki *elif* harfi arasında bir *hemze* olur ve bu *elif* harflerinden herhangi birisi yazıda gösterilmeyip telaffuz edilirse, üç şekilde nokta ile *harekelenmesi câiz/uygun* görülmüştür:

1- İki noktayı da *hemzenin* üzerine koymak;  gibi.

2- *Siyah* mürekkeple yazılan *elif* harfinden önceki *elif*'i kırmızı mürekkeple yazmak ve iki *elif* arasındaki *hemze*'yi sarı mürekkeple nokta şeklinde, *hemze*'nin *harekesini* *tenvîn*le beraber sondaki *siyah elif* üzerine iki nokta halinde koymak;  gibi.

3- *Siyah* mürekkeple yazılan *elif* harfinden sonraki *elif*'i kırmızı mürekkeple yazmak ve iki *elif* arasındaki *hemzeyi* sarı mürekkeple nokta şeklinde, *hemzenin harekesini* *tenvîn*le beraber sondaki *kırmızı elif* üzerine iki nokta halinde koymak.  gibi<sup>51</sup>.

Eğer kelime *tâ-yı te'nîs* (dişilik alâmeti olan *tâ* ( ة ) harfi) ile bitiyorsa *hareke* ve *tenvîn* için konulan iki nokta üst üste *tâ-yı te'nîs* üzerine konulur.  gibi.

<sup>49</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 64.

<sup>50</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 218.

<sup>51</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 65-66.

*Kur'ân-ı Kerim*'de bulunan لَيْكُونَا<sup>52</sup> ve لَنْسَفَعْنَا<sup>53</sup> kelimeleriyle bunlara benzer kelimelerde *nakkâtlar/kâtipler tenvîn*in *elif* harfi üzerine *kırmızı* mürekkeple iki nokta hâlinde konulmasında ittifak etmişlerdir. Misal : فَاِذَا لَآيُوتُونَ<sup>54</sup> gibi.

### **Terkiplerin Tenvîni**

*Nasb/üstün*, *cer/kesre* ve *reflötire* hâlinde *tenvînli* bir isim ve bundan sonra başında boğaz harflerinden- bunlar altı harftir; *hemze* ( ا ), *hâ* ( ه ), *hâ* ( ح ), *ayın* ( ع ), *gayın* ( غ ) ve *hâ* ( خ )- biri bulunan bir kelime geldiğinde *tenvînli* olan kelimenin sonuna üst üste iki nokta konulmuştur. Bunlardan altta olan *hareke*, üstte olan *tenvîndir*. *Cer* hâlinde ise, üstteki *hareke*, alttaki *tenvîndir*. Ayrıca boğaz harfiyle başlayan ikinci kelimenin ilk harfine de bir nokta konulmuştur. Böylece *tenvîn*in *İzhâr* edileceğine işâret edilmiştir. Yani bu iki kelimedede *izhâr*<sup>55</sup> yapılır. Misal: عَذَابٌ أَلِيمٌ gibi.

Ancak *hâ* ( خ ) ve *gayın* ( غ ) gibi boğaz harfleri bulunan kelimelerde *İzhâr* yapmak isteyen noktaları üst üste; *ihfâ* yapmak isteyenler ise yan yana koyarlardı.

Boğaz harfleri dışındaki noktalı harfler *tenvînli* bir isimden sonra geldiğinde noktalar yan yana konulurdu. Bu iki noktadan harfin peşine gelen *hareke* sonra gelen *tenvîndir*.

*Tenvînden* sonra *râ*, *lâm*, *mîm*, *nûn* harfleri gelirse bunlar

<sup>52</sup> Yusuf, 32.

<sup>53</sup> Alak, 15.

<sup>54</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 67.

<sup>55</sup> İki harfin arasını uzaklaştırarak ayırmaktır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Adıgüzel, *Kur'an-ı Kerim'in Tecvidi ve Tilâveti*, Erzurum 2001, s. 64.

üzerine *şedde* konulurdu. Çünkü burada *idgâm* vardır ve bu da harf menzilesindedir<sup>56</sup>.

غَفُورٌ رَحِيمٌ gibi.

Eğer *tenvînden* sonra *vâv* veya *yâ* harfleri gelirse, *gunne* (genizden telaffuz) yapanlar bu harf üzerine *şedde*, *gunne* yapmayanlar ise sadece *vâv* veya *yâ* harfleri üzerine birer nokta koymuşlardı. يَوْمَنذِوَاهِيَّةٌ ، يَوْمَنذِيصَدَّعُونَ

يَوْمَنذِوَاهِيَّةٌ ، يَوْمَنذِيصَدَّعُونَ gibi.

*Tenvînden* sonra *kâf*, *kâf*, *cîm*, *şîn* vs. harflerden biri geldiğinde *şedde* konulmamış; her harfin üzerine birer nokta konulmuştur<sup>57</sup>.

مِن قَوْمٍ كَافِرِينَ gibi.

Üst üste konulan noktalara : *Müterâkib nokta* veya “*terâküb-i tenvîn*”; yan yana olanlarına ise, “*Mütetâbi*” nokta veya “*tetâbu’-i tenvîn*” denir<sup>58</sup>. *İmam Halîl* ise, bunlardan “*terâküb*” yerine “*tûl*”, “*tetâbu*” yerine “*arz*” tabirlerini kullanmıştır<sup>59</sup>.

### Sâkin Nûn’un Hükümü

*Sâkin nûn*’dan sonra *hurûf-i halktan* (boğaz harflerinden) biri geldiğinde *sükûn* alâmeti olarak küçük bir çizgi veya latif, ince bir daire; ayrıca boğaz harfi üzerine de bir nokta konulmuştur. Böylece *nûn* harfinin *İzhâr* edileceği/açık okunacağı gösterilmiş olur.

<sup>56</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 69.

<sup>57</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 70.

<sup>58</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 68 , 69.

<sup>59</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 72.



مَنْ ءَامَنَ ، مِنْ هَادٍ ، مَنْ عَمِلَ gibi<sup>60</sup>.

و ، ی ve ر ، ل ، ن ، م gibi harfler gelirse (*gunne* yapanlara göre) *sükûn* alâmeti konulmaz, bu altı harf üzerine *şedde* alâmeti konulur. Böylece *idgâm* yapılacağı anlaşılır.

مِنْ مَاءٍ ، مِنْ رَبِّهِمْ ، مَنْ يَقُولُ gibi<sup>61</sup>.

*Nûn* harfinden sonra diğer noktalı harfler gelir ve *ihfâ* yapılırsa, *nûn*'a *sükûn* alâmeti sonra gelen harfe *şedde* alâmeti konulmamış, sadece bu harf üzerine bir nokta konulmuştur.

اِنْ كُنْتُمْ ، وَلَئِنْ قُلْتِ gibi<sup>62</sup>.

*Nûn* harfinden sonra *bâ* ( ب ) harfi gelirse yine hüküm ayınıdır. *من بعد* gibi. Eğer *nûn* harfi üzerine kırmızıyla küçük bir *mîm* yapılırsa güzel olur. Böylece *nûn* harfinin *mîm* 'e döneceği gösterilmiş olur<sup>63</sup>.

### İzhâr Yerleri

*İzhâr* yapılacak yerlerde *sâkin* harfin üzerine küçük bir çizgi veya ince, latif bir daire, sonra gelen harfin üzerine de bir nokta konulur. Böylece *İzhâr* yapılacağı gösterilir.

اِذْ جَعَلْنَا ، قَدْ سَمِعَ اللهُ ، وَلَقَدْ جَاءَكُمْ gibi<sup>64</sup>.

<sup>60</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 73.

<sup>61</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 74.

<sup>62</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 75.

<sup>63</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 76.

<sup>64</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 77.

### Mudgamın Noktası

*İdgâm-ı misleyn*<sup>65</sup> veya *mütেকâribeyn*<sup>66</sup> olduğunda birinci harfe *sükûn* alâmeti atılmamış; ikinci harfe *şedde* konulmuştur.

أَمْ أَرَدْتُمْ ، وَقَالَتْ طَائِفَةٌ ، فَمَا رِيحَتْ نَجَّارَتُهُمْ  
gibi. Böylece birinci harf ikinci harfe çevrilerek okunur.

Ancak, *tâ-yı sâkine* ( ط ) , *tâ'ya* ( ت ) *idgâm* olduğunda *tâ'ya* ( ط ) *sükûn* alâmeti, *tâ'ya* ( ت ) da *şedde* alâmeti konulmuş, böylece *tâ*, *tâ'ya* tam kalp olunmadan okunmuştur.

أَحَطَّتْ ، فَرَطْتُ ، لَنْ بَسَطْتُ

Veya, *tâ* ( ط ) *sükûn* alâmetinden, *tâ'da* ( ت ) *şedde* alâmetinden âri kılınmış ve tanın içine bir nokta konulmuştur. Böylece *tâ'nın* ( ط ) *tâ'ya* ( ت ) tam bir inkılâbı (çeviri,dönüşüm ) olmadığı anlaşılmıştır. *أَحَطَّتْ ، فَرَطْتُ ، لَنْ بَسَطْتُ* gibi<sup>67</sup>.

### Vasıl Hemzeleri<sup>68</sup>

*Vasıl hemzesinin* makabli/öncesi, ya *meftûh/üstün* veya *meksûr/kesre* yahut *mazmûm/ötre* olur. *Elif* harfinin makabli *fetha* ise, *elif*'in üzerine ince bir çizgi; *kesre* ise, altına ince bir çizgi; *zamme* ise, ortasına ince bir çizgi konulmuştur. Böylece, *elif*'lerin makablinin *meftûh*, *meksûr* veya *mazmûm* bir harf olduğu gösterilmiştir.

<sup>65</sup> Zatları ve sıfatları bir olan iki harften ( yani aynı harflerden ) birincisini ikincisine *idgâm* etmektir. Temel, *a.g.e.*, s. 69.

<sup>66</sup> Mahreçleri ve sıfatları farklı olan fakat birbirine yakın olan iki harfi birbirine *idgâm* etmektir. Temel, *a.g.e.*, s. 69.

<sup>67</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 80.

<sup>68</sup> Bkz. dipnot 16.

تَتَّقُونَ آلَ ذِي، يَا أَيُّهَا النَّاسُ + عَبْدُوا، رَبِّ  
 الْعَالَمِينَ gibi<sup>69</sup>.

*Ehl-i nukât* bu cerreye (ince çizgiye) “*sıla*” ismini vermişlerdir<sup>70</sup>.

*Endülüslüler*, ibtidâ hâlinde bulunan bir *hemze-i vaslın harekesi* ile her zaman *harekeleri* bulunan *elif* ve diğer harflerin *harekelerini* ayırmak için *hemze-i vaslın* başına *yeşil* veya *lacivert* mürekkeple nokta koymuşlardır<sup>71</sup>.

*Endülüslü hattât* ve *nakkât Hakem b. ‘İmrân’*ın h. 227 senesinde yazdığı ve *harekelediği* bir *Kur’ân-ı Kerim’de*; *harekeler kırmızı*, *hemzeler sarı*, ibtidâ hâlindeki/başlangıçtaki *hemze-i vasıllar yeşil*, *sıllar*, *sükûrlar* ve *şeddeler* de ince bir kalemle *kırmızı* mürekkeple konulmuştur. Ayrıca, *mahzûf elif*ler *kırmızı* ile tesbit edilmiş, *zâid harflerle hurûf-ı muhaffefe* (*şeddesiz olan harfler*) üzerine de *kırmızıyla* küçük bir *dâire* konulmuştur.

Hişâm b. Abdümelik (724-743) zamanında, Muğire b. Mîna’nın h. 110 senesi Receb ayında yazdığı *Mushaf*ta da *harekeler*, *hemzeler*, *tenvîn* ve *şedde kırmızı* noktalarla gösterilmiştir. Bu Meşrik ehlinin noktalayıcılarının/kâtiplerinin yoludur<sup>72</sup>.

### Müfred Hemze-i Lîn’in Noktası

Kelimelere eklenen, tahkîki (tam telaffuz ) ve telyîninde (yumuşatılmasında) ihtilâf edilen *hemze-i lîn’in* üç hâli vardır. Birincisi makabli *meftûh*, ikincisi meksûr, üçüncüsü ise, *mazmûm*

<sup>69</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 84.

<sup>70</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 85.

<sup>71</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 86.

<sup>72</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 87.

olmasıdır. Bu durumlardan birincisinde *hemzenin* üzerine, ikincisinde *yâ* harfi üzerine, üçüncüsünde de *vâv* harfi üzerine *kırmızıyla* bir nokta konulmuştur. بِأَنَّهُ ، لَيْلًا ، مُؤَذِّنٌ gibi. Böylece bu *hemzelerin* telyînine ve teshîline<sup>73</sup> delâlet edilmiştir<sup>74</sup>.

### İki Hemzenin Beraber Kullanılması Hâlindeki Harekeleme

Bu üç şekilde olur. Her iki *hemze* de *meftûh*, birincisi *meftûh* ikincisi meksûr, birincisi *meftûh*, ikincisi *mazmûm*.

ءَ أَنْتُمْ ، أَوْلَاهُ ، أُنزِلَ عَلَيْهِ gibi<sup>75</sup>.

İkinci *hemzeyi* teshîl edenlere göre; birinci *hemzeyi* gösteren *sarıyla* bir nokta, üzerine de *kırmızıyla hareke* yerine bir nokta konulur. Böylece birincinin teshîline, ikincinin tahkîkine delâlet edilmiş olunur. أَنْزَرْتَهُمْ ( : أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi.

Kıraat farklılıklarına göre; *sarı* bir nokta *hemze*, *kırmızı* nokta *hareke*, ondan sonra *kırmızıyla* bir *elif* ve başına teshîl alâmeti olarak *kırmızı* bir nokta konulur. Dileyen bu noktayı koymayabilir.

( أَنْزَرْتَهُمْ ) : أَنْزَرْتَهُمْ gibi<sup>76</sup>.

Teshîl ve *elif-i fâsıla* kıraati üzere noktalama; alâmeti *sarı* nokta olan muhakkak *hemze* ile alâmeti *kırmızı* nokta olan teshîl *hemzesi* arasına *kırmızı* ile bir *elif-i fâsıla* konur. Nokta koyan dilerse *elif-i fâsıla* yapmaz, onun yerine bir *medde* (uzatma işâreti) koyar. Çünkü

<sup>73</sup> Hemzeyi, hemze ile hemzenin harekesi cinsinden bir harfi med arasında telaffuz etmeye denir. Bkz. M. Sâlim Muhaysin, *el-İrşâdâtü'l-Celîyye*, Kahire, ts., s. 512; Fatih Çollak, *Asım Kıraâtı*, İstanbul 1989, s. 61.

<sup>74</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 90-91.

<sup>75</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 93.

<sup>76</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 95.

bu da fâsıla alâmetidir. ( ءَ أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi. İkinciye göre ( أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi.

*Hemzeyi tahkîk edenlere göre noktalama:* Birinci *hemze sarı* nokta, *harekesi musavver elif* den önce *kırmızı* nokta. İkinci *hemze sarı*, *harekesi elif-i musavver* üzerinde... ( ءَ أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi. Bu birinci *hemzeyi sûreten mahzûf* yazıda yok sayanlara göredir.

İkinci *hemzeyi mahzûf* görenlere göre ise; birinci *hemze* ve *harekesi elif-i musavver* üzerine konulur, ikinci *hemze* ve *harekesi* bu elifden sonra konulur. Noktalayan dilerse *kırmızı* şekilde bunu yapar, dilerse onun için bir şekil yapmaz. *Hemze* ve *harekeyle* yetinir.

( ءَ أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi.

*Hemzeyi teshîl eden ve her ikisinin arasını elif* le fasledenlere göre; iki *hemze* arasına *kırmızıyla* bir *elif* veya çeker...

( ءَ أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi.

*Hemzeyi tahkîk edenlere göre*, birinci yazılan *elif* ten önce *hemze sarı* nokta, *harekesi* de üzerine *kırmızı* nokta; ikinci *hemze* ise, yazılan *elif* in üzerinde *sarı* nokta ve *harekesi* üzerinde *kırmızı* nokta konarak gösterilir. ( ءَ أَنْزَرْتَهُمْ ) gibi<sup>77</sup>.

### **Başında Lâm-ı Ta'rif Bulunan Kelimelerdeki İstifhâm (soru) Hemzesinin Harekelenmesi**

*Harekeleme* şöyle yapılmıştır: *Hemze* yerine *sarı* bir nokta, üzerine de *kırmızı* nokta ile *siyah elif* ten önce *hareke* konulmuştur. *Siyah elif* üzerine de sadece *kırmızı* bir nokta konulmuştur. Bu

<sup>77</sup> Diğer hareke şekilleri için bkz. ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 96-97.

*harekeleme* şekli *hemze-i istifhâm*'ın sureten *mahzûf*/yazıda yok olduğunu söyleyenlere göredir. *أَلذَّكَرَيْنِ* ( *ءَالذَّكَرَيْنِ* ) gibi.

*Hemze-i vaslın mahzûf* olduğunu söyleyenlere göre ; *sarı* nokta ve *hareke siyah elif* üzerine, *teshîl alâmeti* olan *kırmızı* nokta *siyah elif*'den sonra konulur. İsteyen kâtip *elif* harfini *kırmızı* ile gösterebilir. *أَلذَّكَرَيْنِ* ( *ءَالذَّكَرَيْنِ* ) gibi<sup>78</sup>.

Genelde *hemzeler sarı* noktayla, *harekeleri* ise *kırmızı* noktayla gösterilmiştir<sup>79</sup>.

### Elif Harfi ve Hemzenin Yeri

*Hemze, elif-i mersûme* ( yazılan *elif* ) ile beraber üç şekilde kullanılmıştır :

1- *Hemze*'nin *elif*'ten önce gelmesi; bu durumda *hemze, sarı* bir nokta ile, *harekesi* ise, üzerine *kırmızı* ile *elif*'ten önce konulmuştur. *ءَأَمَّنَ الرَّسُولُ* ( *ءَأَمَّنَ الرَّسُولُ* ) gibi.

2- *Hemze*'nin *elif* ile beraber olması ( *hemze*'nin *elif* üzerine yazılması ) : Bu hâlde *hemze sarı* bir nokta şeklinde *elif*'in üzerine, altına veya önüne konur. *Harekesi* de, *kırmızı* nokta olarak *mestûh* ise, üstüne, *meksûr* ise, altına, *mazmûm* ise, önüne konulmuştur. Eğer sâkinse *sükûn* alâmeti olarak ya ince bir "cerre" çizgi veya küçük bir daire konulurdu. Bazı *ehl-i nakt* (*hareke/nokta koyanlar*) özellikle *hemze* başta olduğunda *hareke* için kullanılan noktayı kullanmadan sadece *hemze* için kullanılan *sarı* noktayı kullanmışlardır. Bu *sarı* nokta şeklindeki *hemze, üstün* okunduğunda *elif*'in üstüne, *kesre*

<sup>78</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 97.

<sup>79</sup> Kiraat farklılıklarına göre yapılan noktalamalar için bkz. ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 97-118

okunduğunda altına, *ötre* okunduğunda ise önüne konulmuştur. (اِيْمَانُكُمْ) إِيْمَانُكُمْ ، (اَقِيْمُوا الصَّلَاةَ) اَقِيْمُوا الصَّلَاةَ ، (اَتَّبِعْتُمْ) اَتَّبِعْتُمْ ، (اَنْبِيَاكُمْ) اَنْبِيَاكُمْ gibi.

3- Hemze'nin *elif* ten sonra gelmesi: *Elif* ten sonra satırın içine hemzeyi gösteren sarı bir nokta olarak ve bu hemzenin harekeleri de *meftûh* ise, üzerine, *meksûr* ise, altına, *mazmûm* ise önüne kırmızı noktayla konulmuştur. Eğer, bu *elif yâ* şeklindeyse, sarı nokta *yâ*'nın içine, harekesi de *yâ*'nın altına; *vâv* şeklinde ise sarı nokta *vâv*'ın içine, harekesi de *vâv*'ın önüne konulmuştur. Hemze, kelimenin sonunda ve *tenvîn*li olunca iki nokta konulmuştur<sup>80</sup>.

(اَوْلِيَاؤُهُمْ) اَوْلِيَاؤُهُمْ , (كَبَائِرُ) كَبَائِرُ , (جَائِكُمْ) جَائِكُمْ gibi.

ا: (1)      ا: (2)      ا: (3)

### Yâ Harfi ve Hemzenin Yeri

*Hemze*, *yâ* harfi ile beraber üç şekilde bulunur: *Hemze yâ*'dan önce, *yâ*'nın içinde veya *yâ*'dan sonra...

1- *Hemze yâ*'dan önce olursa hemze sarı nokta ile, harekesi kırmızı noktayla yapılırdı. (خَاسِبِينَ) خَاسِبِينَ gibi.

<sup>80</sup> Geniş bilgi için bkz. ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 119-129, 145.

2- Hemze yâ'nın içinde olursa hemze sarı bir nokta, harekesi de kırmızı bir nokta olarak; meftûh ise üstüne, meksûr ise altına, mazmûm ise önüne vurulurdu. Hemze sâkin olduğunda üzerine sükûn alâmeti konulurdu.

(يُضِيُّ) (يُضِيُّ), (سُنَيْل) (سُنَيْل), (سَيْنَّة) (سَيْنَّة) gibi.

3- Hemze yâ'dan sonra olursa yine hemze sarı ile satırın içindeki boşluğa bir nokta, harekesi de, meftûh ise üstüne, meksûr ise altına, mazmûm ise önüne, kırmızı bir nokta olarak konulurdu. (يَيْنَس) gibi<sup>81</sup>.

ي:

(1)

ي:

(2)

ي:

(3)

## Vâv Harfi ve Hemzenin Yeri

Hemzenin vâv ile kullanılması da üç şekildedir.

1-Hemze vâv'dan önce gelirse, hemze sarıyla bir nokta ve harekesi de satırın içine vâv'dan önce hemzenin önüne kırmızı bir nokta konulur. (فَذَرُوا) (فَذَرُوا) gibi.

Nahiv âlimi İmam Ahfeş<sup>82</sup> (ö.215/830?) ile Kûfe âlimlerinin hepsi kesre geldiğinde hemzeyi yâ olarak yazıyorlar. Çünkü onlar

<sup>81</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 137.

<sup>82</sup> Basra dil mektebinin tanınmış alimi. Bkz. İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *DIA*, I, 526.



*teshîl* hâlinde *hemzeyi yâ'ya* kalb ediyorlar/çeviriyorlar. Bunu *Mushaf*'ın dışında da yapıyorlardı. ( انبئوني ) gibi. *İmam Sîbeveyh* ve *Basra* âlimleri o *hemzeyi vâv'a* çeviriyorlar ve sonra da *tahfif* ve kısaltmak için hafzediyorlardı/atıyorlardı.

2-*Hemze vâv* harfi üzerinde bulunduğunda *hemze* yerine *vâv*'ın içine sarı bir nokta, *harekesi* de kırmızı noktayla *meftûh* ise, üstüne, *meksûr* ise, altına, *mazmûm* ise, önüne konulurdu. Sâkinse üzerine *sûkûn* alâmeti atılırdı. ( رَوْفٌ ) gibi.

3-*Hemze vâv*'dan sonra bulunursa *vâv*'dan sonraki boşluk içine *hemze* için sarı bir nokta; *harekesi* de *meftûh* ise, üzerine, *meksûr* ise, altına, *mazmûm* ise, üstüne kırmızıyla konulurdu. Eğer *tenvînli* ise, *vâv*'dan sonra konulan bir *elif* üzerine- *hareke* ve *tenvîn* yerine- *meftûh* ise üstüne iki nokta, *meksûr* ise, altına iki nokta, *mazmûm* ise önüne iki nokta atılırdı. ( لَمْ يَمْسَسَهُمْ سُوءٌ ) لم يمسه سوو •• gibi<sup>83</sup>.

و••

(1)

وُ••

(2)

وُ••

(3)

### Vâv Harfi ve Noktalanması

*Vâv*'ın *hemze*, *tenvîn* ve *harekelerle* okunuşu noktalarla on iki

<sup>83</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 144.

şekilde<sup>84</sup> gösterilmiştir :

1-*Vâv*'ın önünde üç nokta: Bir nokta *hemze*, iki nokta da açık *tenvîn* (*izhâr* yapmak) içindir. **نَبَوًا عَظِيمًا** gibi.

2-*Vâv*'ın önünde bir nokta *hemze* için, altında yan yana iki nokta *tenvîn* için. **قَرُؤُ** gibi.

3-*Vâv*'ın alını üzerinde harfe bitişmeyen bir nokta, *hemze-i memdûde* (*uzatılan hemze*) içindir. **الْفَوَادُ** gibi.

4-*Vâv*'ın arkasında bir nokta, *mazmûm* (*ötre*) bir *hemze* içindir. Ve ayrıca bu, *vâv* harfinden sonra gelen bir *elif*e de delâlet etmektedir. **تَبَرُّوْا مِنَّا** gibi.

5-*Vâv*'ın ensesinde bir nokta, *mazmûm* (*ötre*) bir *hemze* içindir. **أَنْبِؤُنِي** gibi.

6-*Vâv*'ın önünde bir nokta, *mazmûm* (*ötre*) bir *hemze* içindir. **تَوْرُهُمْ** gibi.

7-*Vâv*'ın karnında bir nokta, *sâkin hemze* içindir. Aslında bunun gerçek yeri *vâv*'ın gözünün içidir. Muhtemelen, bir karışıklığa sebep olmamak için nokta harfin karnına konulmuştur. **يَوْمِنُونَ** gibi.

8-*Vâv*'ın baş kısmının (yatağının) altında bir nokta, *mecrûr* (*kesreli*) bir *hemze* içindir. **مِنْ سُوءٍ** gibi.

9-*Vâv*'ın kuyruğunun son kısmında üste bir nokta, *vâv*'ın *zammesi* içindir. Yani *vâv* harfi *hemzesizdir* ve *mazmûm* okunur.

<sup>84</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 238-241.

وُجُوهُ gibi.

10-Vâv'in tam tepesine konulan nokta, vâv'in *fethası* içindir. Yani vâv harfi *hemzesizdir* ve *meftûh* okunur. وَأَعْفُ gibi.

11-Vâv'in kuyruğunun son kısmında altta bir nokta, vâv'in *tenvînsiz kesresi* içindir. Yani vâv harfi *hemzesizdir* ve *tenvînsiz meksûr* ( *kesre* ) okunur. مِّنَ اللَّهْوِ gibi.

12-Vâv'in kuyruğunun altında biraz sağa yakın bir nokta, *şeddeli kesre* içindir. Yani vâv harfi *şeddeli* ve *meksûr* okunur. بِالْعُدُوِّ gibi.

وِٕ	وِٖ	وِٗ	وِ٘	وِٙ	وِٚ
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
وِٛ	وِٜ	وِٝ	وِٞ	وِٟ	وِ٠
(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)

### Elif Harfi ve Noktalanması

Elif harfi'nin *hemze*, *tenvîn*, *med* (uzatma) ve *kasr* (kısa okuma, uzatmama) ile okunuşu noktalarla on beş şekilde<sup>85</sup> gösterilmiştir :

<sup>85</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 245-251.

1- *Elif* in alnında yani solunda üç nokta, bir nokta *hemze*, iki nokta *tenvîn* içindir. *مِرَاءٌ* gibi.

2- *Elif* in önünde üç nokta, bir nokta *hemze*, iki nokta *tenvîn* içindir. *سَوَاءٌ* gibi.

3- *Elif* in arkasında yani sağ üst tarafında üç nokta, bir nokta *hemze* iki nokta *tenvîn* içindir. *خَطْنَا* gibi.

4- *Elif* in altında sol kısmında üç nokta, bir nokta *hemze* iki nokta *tenvîn* içindir. *مِنْ مَنجَاءٍ* gibi.

5- *Elif* in baş kısmının sağında ve solunda birer nokta, bu her iki nokta med ve uzun *hemze* içindir. *رءَاكُوكِبًا* gibi.

6- *Elif* in *hasiresinde* (bel) sağ ve solda iki nokta, bir nokta *hemze*, bir nokta *fetha* içindir. *أَنْشَاكُمْ* gibi.

7- *Elif* in baş kısmının sol tarafında iki nokta, *hemze* ve çeker içindir. *Hemze elif* ten sonra, çeker *hemzededen* sonra. *دُعَاءٌ* gibi.

8- *Elif* in baş kısmının sağında iki nokta, bir nokta *hareke*, bir nokta *tenvîn* içindir. *عَلِيمًا* gibi.

9- *Elif* in baş kısmının sağında bir nokta, sonunda sol tarafta ayrı bir nokta, baştaki nokta *hemze*; sondaki, *yâ* harfi içindir.

*أَعْنَالْمُخْرَجُونَ* gibi.

10- *Elif* in baş kısmında sağda bir nokta, *istifhâm/soru* içindir ve bundan sonra gelen *vasıl hemzesi* de ihtiyaç olmadığı için düşmüştür.

*وَلَدًا أَطَّعَ* gibi.

11- *Elif* in baş kısmında sağda, harften uzak bir nokta, *meftûh*

hemze içindir. *آتِي أَمْرُ اللَّهِ* gibi.

12- *Elif*'in baş kısmında solda, harften uzak bir nokta, kendinden önce *med* (çeker) bulunan *meftûh* hemze içindir. *وَرَاءَ* gibi.

13- *Elif*'in sevâdı (zültesi) üzerinde bir nokta, *sâkin* hemze içindir. *وَيَأْكُلُونَ* gibi.

14- *Elif*'in hâsiresinde ( bel ) sağda bir nokta, *meftûh* hemze içindir. *إِعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ* gibi.

15- *Elif*'in altında bir nokta, *meksûr* hemze içindir. *أَنَّ اللَّهَ* gibi.

·:	:	·	:	·	·
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
··	·	·	·	·	·
(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
·	·	·			
(13)	(14)	(15)			

### Lâm-elif Harfi ve Noktalanması

*Lâm-elif* ( ﻻ ), *lâm* ve *elif* harflerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir harftir. İlk zamanlar Arab alfabesinde bu şekil, diğer harfler arasında kendi başına bir yer işgâl etmiyordu.

Mushaf'ın doğru tesbî ve korunması husûsundaki çalışmalar, Arab yazısının form ve imlâ yönlerinden kısa zamanda hızla gelişmesini sağlamıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in harekelenmesi sırasında *elif-lâm* harfi üzerinde de durulmuştur<sup>86</sup>.

*Lâm-elif* de hangi uc lâm, hangisi elif olduğu husûsunda görüş ayrılığı vardır. Nihad M. Çetin'in, ed- Dâni'den naklettiği görüşler<sup>87</sup> kısaca şunlardır:

“Halîl b. Ahmed'e göre ilk ucu hemze (elif), ikincisi lâm'dır. Dikkatli âlimler bu kanâatlerinin doğruluğunu isbât için sağlam deliller ileri sürmüşlerdir: Nitekim lâm'ın en eski yazılış şekli ل idi.

ﻻ vs.de olduğu gibi burada da ikinci taraf elif'tir. Ancak, iki ucunun aynı şekilde yükselişi ile, lâm-elifin başka yazıları andıran bu şekli beğenilmemiş, bir ucu diğerinin üzerine katlanarak saç örgüsü düğümü gibi bir kıvrımla güzelleştirilmiştir. Bu kıvrımda hangi uç diğerinin üzerine getirilmiş olursa olsun, hemze'nin, yani elif'in öne geçeceği aşîkârdır. Şu halde lâm-elif'in soldaki ikinci ucu lâm, sağdaki ilk ucu da elif'tir.

Hat sanatına hakkıyla vakıf eski kâtiplerin lâm-elif'in yazılışına önce sol ucundan başladıkları, sonra sağ taraftaki çizgisini çektikleri,

<sup>86</sup> Yazır, *a.g.e.*, I, 62 [Dipnot: (\*)].

<sup>87</sup> Geniş bilgi için bkz. ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 197-200; Yazır, *a.g.e.*, I, 62 [Dipnot: (\*)].

bunun aksini yapanların yazı sanatını bilmedikleri söylenmiştir. Bununla beraber, yazılışında şu veya bu tarafından başlanmış olması asıl ihtilâfları halledecek bir delil sayılmaz.

Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş'e göre lâm-elif'in ilk ucu lâm, ikincisi elif'tir. Çünkü önce telaffuz edilen harf, yazıda da önce; sonra telaffuz edilen yazıda da sonra gelir".

*Lâm-elif* harfinin okunuşu noktalarla on iki şekilde<sup>88</sup> gösterilmiştir :

1- *Lâm-elif* harfinde; *elif*'in üst kısmında sol tarafta bir nokta, çeker bir *elif* ve *hemze*, kendinden önce de *sâkin* bir *lâm* içindir.

الْأَخِرَةَ gibi.

2- *Lâm-elif* harfinin üzerinde iki nokta; bir nokta *elif*'in üst kısmında sol tarafta (çeker bir *elif* ve *hemze* için) diğeri *lâm* harfinin altında sol tarafta *lâm*'in *mansûb* (üstün) okunması içindir.

لَايَاتٍ gibi.

3- *Lâm-elif* harfinin üzerinde iki nokta; *elif*'in üst kısmında sol ve sağ tarafında birer nokta, *hemze* ve *hareke* içindir.

لَاقْعُدْنَ gibi.

4- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; üst kısmında sol tarafta bir nokta çeker ve *hemze* için, *lâm*'in altında sağ tarafta bir nokta *meksûr* (*kesre*) okunması içindir. لَادِمَ gibi.

5- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; *lâm* harfinin sol tarafında üst

<sup>88</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 255-259.

kısımında bir nokta *mansûb* (üstün) okunması için, *elif*'in altında sol tarafa bir nokta *hemze* ve *meksûr* (*kesre*) okunması içindir.

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَحْشَرُونَ gibi.

6- *Lâm-elif* harfinin sol tarafında iki nokta; bir nokta *elif*'in *zammesi* ve *hemze*, bir nokta da *lâm* harfinin *fethası* içindir.

لَا مَنِّيَنَّهُمْ gibi.

7- *Lâm-elif* harfinin üzerinde iki nokta; her ikisi de *elif* harfi üzerindedir (bunlar *hareke* ve *tenvîn* içindir). وَكَيْلًا gibi.

8- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; *lâm* harfinin altında bir nokta *meksûr* okunması için, *elif*'in ensesinde/sağında bir nokta *hemze* ve *elif* harfinin *mestûh* okunması içindir. لَا مَرَا اللَّهُ gibi.

9- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; biri *elif*'in belinde sağda, diğeri *lâm*'in belinde solda. Bir nokta *lâm* harfinin *mestûh/üstün* okunması diğeri de (*mestûh*) *hemze* içindir. لَا تَنْتُمْ gibi.

10- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; biri *lâm* harfinin diğeri *elif* harfinin *rükbesinde* (diz, alt). Her ikisinin de *meksûr* okunacağını göstermektedir. لَا يَرَاهِيمَ gibi.

11- *Lâm-elif* harfinde iki nokta; bir nokta *lâm* harfinin altına *meksûr* okunması için diğeri *elif* harfinin önüne *hemze* ve *elif*'in *mazmûm* okunması içindir. لَا وِلِيَّ الْأَنْبِيَاءِ gibi.

12- *Lâm-elif* harfinin üzerinde bir nokta; bu nokta, *elif* harfinin sağ üst tarafında, çekilmeyen bir *hemze* ve kendinden önce *sâkin* bir *lâm* içindir. الْأَمْرُ gibi.



ÿ	ỵ̈	ỵ̣̈	ỵ̣̣̈	ỵ̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̈
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
ỵ̣̣̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̣̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̣̣̣̣̣̈	ỵ̣̣̣̣̣̣̣̣̣̣̈
(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)

### Harflerin Noktalanması

Arap yazısında benzer harflerin birini diğerinden ayırdetmek için sonradan ilâve olunan ve *rakş*<sup>89</sup>, *i'câm* veya *şekl* diye isimlendirilen noktalamanın kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir<sup>90</sup>. *I'câm*, *şekl* veya *rakş*: *Şeklen birbirine benzeyen harflerin birini diğerinden ayırmak için, noktalamaktır. Nakt ise: I'râb/hareke için kelimedeki harflere nokta koymaktır.* Bu sebeple, *Mushaf*'ta harfler için siyah, *hareke* için renkli (*kırmızı*, *sarı* vs.) noktalar kullanılmıştır<sup>91</sup>.

İlk *Mushaf*'ta, *i'râb* alâmetleri olmadığı gibi, harfleri birbirinden ayıran noktalama işâretleri de yoktu. *Kur'ân-ı Kerim*'de ilk noktalanan harfler *yâ* ve *tâ* harfleriydi. Çünkü Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.): "*Yâ ve tâ da ihtilâf ettiğiniz zaman yâ ile*

<sup>89</sup> Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 51-52 ve a.g.m., s. 99-100.

<sup>90</sup> Nokta konusunda geniş bilgi için bkz. Yılmaz, Abdulkadir, *Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, Nesih, Ta'lik, Rik'a)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 56-64.

<sup>91</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 43.

yazınız"<sup>92</sup> talimatını vermiştir. Bazı sahâbeler bunda bir beis görmemiş ve bu bir nurdur<sup>93</sup> demişlerdir. İlk zamanlar *Kur'ân-ı Kerim* her türlü işâretten tecrîd edilmiş<sup>94</sup>, sonra ayetlerin sonlarına noktalar koyulmuş, daha sonra *fevâtih* (başlangıçlar) ve *hevâtimler* (bitişler) ihdâs/icâd edilmiştir. Bazıları önce nokta, sonra *tahmîs*<sup>95</sup>, sonra da *ta'sîr*<sup>96</sup> konuldu<sup>97</sup> demiştir.

*Halîl b. Ahmed*'e göre noktalı harfler: *Bâ* ( ب ), *tâ* ( ت ), *sâ* ( ث ), *cîm* ( ج ), *hâ* ( خ ), *zâl* ( ذ ), *şîn* ( ش ), *dâd* ( ض ) dır.

*Fâ* ( ف ) harfi ayrı yazıldığında noktasız, bitişik yazıldığında üzerine bir nokta konulurdu.

*Kâf* ( ق ) bitişik yazıldığında bazıları altına bir nokta, bazıları da üzerine iki nokta koymuştur. Ayrı yazıldığında ise nokta konmamıştır. Çünkü onun şekli *vâv*'dan ( و ) büyüktür, iltibas / karışıklık olmaz.

*Kâf* ( ك ) harfine nokta konulmaz, çünkü o, *dâl* ve *zâl* harflerinden daha büyüktür.

*Lâm* ( ل ) harfi noktalanmamış; çünkü ona benzeyen bir harf yoktur.

<sup>92</sup> İbnü'l- Esîr, İzzüddîn Ebü'l- Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, *Üsdü'l- Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Tahran 1280 hş, I, 193.

<sup>93</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 35; el- Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 147.

<sup>94</sup> es-Sicistânî, *a.g.e.*, s. 137-141.

<sup>95</sup> *Kur'ân-ı Kerim*'de her beş ayetten sonra bir alâmet koymak.

<sup>96</sup> *Kur'ân-ı Kerim*'de her on ayetten sonra bir alâmet koymak.

<sup>97</sup> ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 2-3.

*Mîm* ( م ) harfi noktalanmamış; çünkü ona da benzeyen bir harf yoktur.

*Nûn* ( ن ) *bâ*, *tâ*, *sâ* gibi harflere benzememesi için vasıl/bitişik hâlinde noktalanmış; ayrı yazılınca iltibâs/karışıklık olmadığı için noktalanmamıştır. Çünkü bu harf *râ* ve *zâ*'dan büyüktür.

*Vâv* ( و ) harfinde de nokta yoktur. Çünkü o, *kâf* ( ق ) harfinden küçüktür.

*Hâ* ( ه ) harfi de herhangi bir harfe benzemediği için noktasızdır.

*Lâm-elif* ( ل ) iki harftir ve onların hiç birinde nokta yoktur.

*Yâ* ( ي ) harfi bitişik yazılınca karışıklığa sebep olmaması için noktalı, ayrı yazılınca noktasızdır<sup>98</sup>.

İmam Halîl dışındaki diğer âlimler ise harfleri 28 harf kabul etmiş ve dört gruba ayırmışlardır.

1. grup altı harftir ve diğerlerinden ayırmak için noktaya ihtiyaç yoktur. Bunlar: *Elif*, *kâf*, *lâm*, *mîm*, *vâv* ve *hâ* ( ه ) harfleridir.

2. grup yedi harftir ve karışabilir bu sebeple noktasızdır. Bunlar: *Hâ* ( ح ) , *dâl*, *râ*, *sîn*, *sâd*, *tâ* ( ط ) ve *ayın* harfleridir.

3. grup on bir harftir ve diğerleriyle karışabilir, noktalıdırlar. Bunlar: *Bâ*, *tâ* , *sâ* ( ث ) , *cîm* , *hâ* ( خ ) , *zâl* , *zâ*, *şîn* , *dâd* , *zâ* ( ظ ) ve *gayın* harfleridir.

4. grup dört harftir. Herhangi bir harfle bitişmeyince noktasız, bitişince noktalıdırlar. Bunlar : *Fâ* , *kâf* , *nûn* ve *yâ* harfleridir.

<sup>98</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem* , s. 35-36.

Böylece birbirine karışabilen 15 noktalı harf vardır. Sekizi üstten bir noktalı, ikisi üstten iki noktalı, ikisi üstten üç noktalı, ikisi alttan bir noktalı, bir tane de alttan iki noktalıdır<sup>99</sup>.

*Ehl-i meşrik* ve *ehl-i mağrib fâ ve kâf* harflerini ayırmak için farklı metot uygulamışlardır. *Ehl-i meşrik*, *fâ* harfinin üzerine bir, *kâf* harfi üzerine iki nokta; *ehl-i mağrib* ise, *fâ* harfinin altına bir, *kâf* harfinin üstüne bir nokta koymuşlardır<sup>100</sup>.

### Nokta Sayısı ve Yerlerinin Hikmeti

*Bâ, tâ, sâ* harfleri birinci, ikinci ve üçüncü sırada oldukları için bir, iki ve üç nokta ile noktalanmışlardır. *Bâ* harfinin altına konulması *harfi cer* olması ( ameli ile lafzı arasındaki ilişki ) sebebiyledir.

*Cîm* harfi, telaffuzu sebebiyle noktası alta; *hâ* ( خ ), *zâl*, *zâ* ( ز ), *zâ* ( ظ ), *dâd* ( ض ) ve *gaym* harfleri ise telaffuzları sebebiyle noktaları üste konulmuştur.

*Şîn* harfine üç nokta konması üç harf suretinde olmasındandır. Çift harfler arasında noktası en çok olan olduğu için noktaları telaffuzuna göre alta değil de üste konulmuştur.

*Fâ* ve *kâf* harflerinin noktaları da, birbirinden ayırmak için telaffuzlarına uygun olarak üstten konulmuştur. *Ehl-i mağrib* ise, *fâ* harfinin noktasını alta koymuştur. Çünkü o, *harfi cer*dir<sup>101</sup>.

### Mühmel (Noktasız) Harfler ve İşâretleri

Arap yazısında noktasız harflere hurûf-ı mühmele denir. Bunlar:

<sup>99</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 36-37.

<sup>100</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 37.

<sup>101</sup> ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 37-41.

( ا ، ح ، د ، ر ، س ، ص ، ط ، ع ، ك ، ل ، م ، و ، ه ، لا ) harfleridir.

Şeklen benzeyen harfleri birbirinden ayırmak için noktalar kullanıldığı gibi, dalgınlık ve ihmâl sebebiyle meydana gelecek yanlışlıkları önlemek için, mühmel harflerin çoğuna işâretlerin konulduğunu görüyoruz. Meselâ<sup>102</sup>:

*Hâ* ( ح ) harfi'nin altına küçük bir *hâ* ( ح ) veya ( ح ، > ) işâretleri,

*Dâl* harflerinin altına bir nokta,

*Râ* ( ر ) ve *sin* harfi ( س ) üzerine ~ veya v işâreti, bazen de *râ*'nın altına bir nokta,

*Sâd* harfi'nin ( ص ) altına, harfin küçük veya kısaltılmış şekli

( ص ) veya şu işâretler ۵ , ۷ yahut üstüne ~ işâreti, bazen de altına bir nokta,

*Tâ*'nın ( ط ) altına harfin küçük şekli ( ط ), bazen de bir nokta,

*Ayin*'in ( ع ) altına harfin küçüğü ( ع ) veya kısaltılmış şekli ۶ konulmuştur.

*Kâf* ( ك ) harfi sola meyilli oluşuyla *lâm* harfinden farklı olmasına rağmen üzerine küçük bir ۶ koyulmuştur. Kısa zaman içinde bu işâret düz bir hat (keşide) hâlini almıştır. Daha sonraları *kâf* harfi tek başına yazıldığı veya kelime sonuna geldiğinde, bu işâret daha da

<sup>102</sup> Geniş bilgi için bkz. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", s. 19-20.

küçülerek, harfin ortasında hemzeye benzer bir şekil almıştır.

*Hâ* ( ه ) harfinin kelime sonunda yazıldığında, noktası unutulmuş kapalı *tâ* ( ؤ ) zannedilmemesi için altına küçük bir ه konulduğu görülür.

Ayrıca *hemze* (okunan elif harfi), *hemze-i kat'i* (her zaman okunan) olduğu zaman, üzerine *ayın* harfi konularak<sup>103</sup> *hemze-i kat'i* olduğu gösterilmiştir.

Zamanla *sin harfi*'nin ( س ) altına *sin*'in kısaltılmış şekli ( س ) ve *mim harfi*'nin altına da küçük bir *mim harfi* ( م ) konulmuş, *hâ* ( ح ) harfi'nin altına konulan ( > ) işâret de terk edilmiştir.

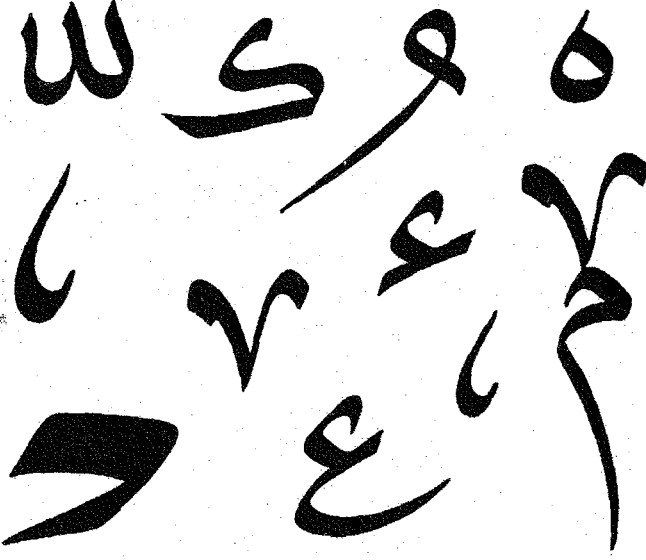
Günümüzde ise, harfler ve harekeler tamâmen belirginleştiği için okuma hususunda hiç bir problem kalmamıştır. Bu sebeple işâretlerden bazıları terkedilmiş, kullanılanlar ise, birer tezyîni unsur olarak kullanılmaktadır.

## SONUÇ

İslâm tarihinde, *hareke* ve noktaların kullanılmasına ilk olarak *Mushaflarda* başlanmıştır. Bunlar, aynı zamanda *hüsn-i hat* sanatının ilk numûneleri sayılırlar. İbtidâî şekilde başlayan bu noktalama, târîhî seyri içinde gelişerek bugünkü mükemmel formlara ulaşmıştır. İlk zamanlar her türlü aslî ve tezyîni unsurlardan korunmuş olan *Kur'ân-ı Kerîm*, daha sonraları ortaya çıkan ihtiyaca binâen *harekelenmiş*, *noktalanmış* ve *vakîf işâretleri* gibi alâmetler konulmuştur. Bu

<sup>103</sup> Muhammad Zâ'id Muhammed Yûsuf, *Târîhu Kitâbeti'l-Mushafi's-Serîf*, Cidde 1992, s. 82.

işâretlerin her birinin satır içerisinde kendine ait bir yeri ve manası vardı. Ancak, zamanla gelişerek en güzel estetik şekillerini almış olan bu işâretlerin bir kısmı aslî özelliğini korurken bir kısmı ise, tezyînî unsur hüviyetini kazanmıştır. Tezyînî makamda kullanılan alâmetler, zamanla aslî yerlerine değil de satır içinde ihtiyaç görülen yerlere bütünlüğü sağlayan, mekân dolduran bir öge olarak konulmuştur.



(Sâmi Efendi'nin celi sülüs yazılarında kullandığı mükemmel hareke ve tezyîn işâretleri. Bkz. Yazır, *a.g.e.*, III, 365.)